

П.І.Хавлюк

ЮВЕЛІРНА СПРАВА В УЛИЧІВ

Із середини минулого століття на території лісостепової Правобережної України часто і в значній кількості знаходять жіночі сережки своерідної форми, які звернули увагу дослідників і цінителів древностей досконалістю форми і художньою завершеністю. Вони ставали відомими внаслідок господарських робіт, а не наукових пошуків, що не сприяло визначенню місця їх виготовлення. Ось чому дослідники захопились за бронзові штампи, знайдені в Пересопницькому могильнику¹ на Волині. Їх приписали уличам і ототожнили з відомими в уличів сережками.

Вказані штампи своєю формою і силуетом, саме в двобічній проекції, нагадують відомі в уличів прикраси і не могли застосовуватись для їх виготовлення. Коротко кажучи, ювелірні речі, які коли-небудь і виготовлялись за їх допомогою, досі невідомі.

Тимчасом найбільш поширений район знахідок улицьких сережок - городища і посади біля них на Південному Побужжі і Прутсько-Дністровському міжріччі, переважно в Кодрах.

На П.Побужжі вони відомі у складі Копіївського скарбу², а також у скарбі, знайденому поблизу Юрковецького городища. Останнім часом більше десятка екземплярів їх знайдено під час наших розвідок і досліджень улицьких городищ в Сажках і Червоному Немирівського району³.

Знахідка на городищі Червоне скарбу ювеліра з штампами і виробами за їх допомогою /рис.І/ в тому числі готовими і незавершеними роботою, вага для зважування речей, запас металу тощо, дозволяють говорити про ювелірне виробництво цих предметів на місці, тобто на території уличів.

У всіх народів рівень технічних досягнень в обробці цінних металів був мірилом майстерності частини ремісників.

Загальновідомо, що ювелірне виробництво потребує набору різних інструментів, знання властивостей матеріалу, його сумісності у виробництві, а також чисельних технічних прийомів: скані, зерні, тонкого кування, пайки металу, витягування дроту потрібної товщини, лиття у форми чи воскові моделі, виготовлення матриць і штамтів. Виявляється, всім цим володіли улицькі майстри. Нарешті, ця тонка праця з дорогими металами, які не добувались на Побужжі, вимагала стандартизації виробів за розмірами і вагою.

Найбільш поширеним видом жіночих прикрас були сережки двох видів: пустотілі або ажурні і масивні - повнотілі.

Масивні - раніші вироби, приблизно ІХ ст., ажурні - пізніші Х ст., хоча й знаходяться разом до ХІ ст..

Повнотілі сережки /скроневі підвіски/ виготовлялись з литих срібних кульок, які паялись одна до одної, починаючи з нижньої центральної, яка в свою чергу кріпилась до сканевого кільця. Вище симетрично паялись три кульки,

розмежовані в свою чергу сканевою проволочкою. Вище до них паялись вже сім кульок менших і, нарешті, три-чотири сканевих кільця завершували ніби гроно, паялись до плоского вушка, що з'єднувалось з круглою дужкою, поверх якої кріпилась овальна кулька. Кругле кільце з центральною частиною сережки оздоблювалось по обидва боки сканевими кільцями, між якими кріпились по шість невеликих кульок. Всі вони на сережці мали послідовну величину і разом сережка мала вигляд ніби грона винограду.

Ажурні /пустотілі/ сережки в центрі мали пусту кулеподібну сферу, до поверхні якої симетрично напаяні трикутники у вигляді зерні / рис. 1-3/

Решта форми завершувалась, як і в повнотілих деталях /по два кружки із сканевого дроту і з шістьма кульками між ними/.

Ажурні сережки виглядали більш ефектно. Зовнішній вигляд говорить про те, що деякі з них виготовлялись різними майстрами, особливо це видно з техніки їх роботи.

Грубішими є сережки з Копіївки. Вони раніші за часом, скарб, очевидно, закопаний під час війни уличів з Києвом на початку X ст.. Взагалі, судячи з того, що Копіївський скарб містить дирхеми VI-X ст.ст., він нагромаджувався спадково: речі з нього належали кільком особам.

Можемо припускати, що сережки цього типу не носилися безпосередньо у вусі, бо майже на кожній з великих дужок сережок по центру є протерті канавки. Ці канавки свідчать про те, що сережки висіли на дротяному кільці, яке в свою чергу проселялось у вухо.

Як би то не було, сережки входили до складу жіночого декору, який носився на голові. У такому разі вони кріпились на кільцях до спеціальних смуг - очілля разом із прикріпленими до нього срібними монетами.

Знахідки таких монет мають по дві, три, чотири, шість дірок. Наприклад, монети з Копіївського скарбу. З 105 штук кожна має по одній, 96 по дві, 4 по три дірочки, 1 - чотири і 1-шість.

Як би то не було, але сережки у уличів мали дуже широке застосування і їх виробництво носило масовий характер.

Тепер зупинимось детально на технології їх виготовлення. Як показало порівняння цих виробів, вони виготовлялись у різних місцях П.Побужжя, різняться майстерністю виробництва, древні - менше, з X і наступних століть - більше. Міняється відповідно їх зовнішній вигляд. Кращі зразки їх знайдені в Червоному і Сажках Немирівського району. У складі копіївського скарбу з 18 повнотілих прикрас, лише три /судячи з фото/ виготовлені одним майстром. Решта збірні, як і самий скарб, і різняться деталями. Вони біля дужки мають по 1-2 сканних пояски, тоді як інші по 3-4. Ці факти підтверджують думку, що виготовлялись прикраси різними майстрами, які відходили від прийнятих стандартів і навіть економили метал. Деякі з них виготовлені грубувато, а це підтверджує, що їх виготовляли різні майстри з різним рівнем техніки.

Сережки з Сажок і Червоного відрізняються стандартністю форми. Спостереження через лупу показує високу майстерність і якість техніки. Великі кульки проковувались, це помітно на слідах загладжування сфер молоточком. Дрібна зернь - виливалась, але розміри їх однакові. Повнотілі сережки важать 12 грамів, пустотілі - 8 грамів, різниця сягає від 100 до 500 міліграмів.

Дріт для плетіння і плоский метал однакової товщини і діаметру. Дріт для

скані і дужок витягувався способом волочіння у спеціальних пристроях. У Сажках знайдена волочильна дошка з трьома різними дірками.

Для зважування металу і готових виробів користувались мініатюрними вагами, зразок її відомий у скарбі ювеліра з Червоного /рис.1/. При потребі вага складалась. У цьому скарбі знаходились чотири пустотілих сережки, не завершені роботою, шість конусовидних пустотілих підвісок. Чотири з них також не завершені виробництвом. Поверхня двох підвісок покрита дрібною зерню. Узор складали паяні зернини з трикутників. Чотири підвіски мали гладку поверхню. У скарбі знаходився штамп для витиснення цих підвісок. Він виготовлений з якогось сплаву, досить міцний, точно повторює форму підвісок, які виготовлені із срібної бляхи, вона після витиснення форми загиналась і краї спаювались до купи з двох півсферичних половинок. Довжина штампа 1,7 см, ширина по нижній частині 1,2 см. Потрібно зауважити, що такі підвіски, крім скарбу, ще не знайдені ні в Давній Русі, ні в Прутсько-Дністровському міжріччі в тиверців.

До складу скарбу входив прямокутний брусок бронзи з слідами ковки на поверхні й 12 сердолікових намистин з багатьма пошкодженнями, але із слідами початкової обробки. Поверхня семи намистин зашліфована і вони мають форму, близьку до квадрата з наміченим для шліфування ромбом. Одна намистина бочкоподібна, дві циліндричні і одна шестигранна.

Шальки ваги латунні чи бронзові діаметром 6,4 см і товщиною стінок 1 мм. Коромисло і стрілка - залізні. Як було зазначено вище, у складі скарбу знайдено 4 пустотілих сережки, проте не завершених. На всіх чотирьох частина площі не покрита зерню /рис.1-5,б/. З цього можна зробити висновок про те, що зернь наносилась на поверхню готової сережки у вигляді трикутників і ромбів у послідовності як на готових виробах. Одна сережка із скарбу немає нижньої частини. Отже, майстер не встиг її виготовити. Це ще одна деталь послідовності процесу роботи ювеліра.

Підсумовуючи вищесказане, маємо чудовий археологічний доказ існування десь на посаді поблизу городища майстерні.

Парадний набір металевих прикрас уличів досить різноманітний. До них належить знайдений розсіяно комплект предметів: дві лунниці, дві круглі підвіски, біпірамідальна підвіска і ажурна пустотіла підвіска чи намистина /рис.2/.

Лунниці, як прикраса, відомі у багатьох давньоруських слов'янських племен. Але уличькі лунниці, хоча менші розміром, виглядають яскравіше від давньоруських, часто незграбних. У центрі і на краях півмісяця зсередини відтиснуті півсферичні заглибини. По боках поверхня однієї лунниці покрита зерню. Навколо випуклостей також нанесено зернь, що відтіняє їх на площі лунниць./рис.2,3/. Решта поверхні покрита зерню у вигляді зигзагових ліній, поєднаних з трикутниками. Вухо для підвішування - циліндричне, його поверхня і краї також мають зерневий узор.

Дві круглих підвіски /рис.2-1,2/ випуклі. По їх краях зроблений для міцності кант. По центру - кружок, покритий зерню, від нього відходять чисті вісім променів, обмежених трикутниками зерні. Все це досить чітко зображує промені. Центр має зернь діаметром 1 мм, трикутники заповнені дрібнішою зерню. Цей технічний прийом яскраво підсилює півсферичну поверхню підвісок. Вушко їх циліндричне, краї зміцнені кантом, але поверхня чиста. Обидві підвіски виготовлені з двох спаяних сфер, діаметр їх 2,5 см.

Біпірамідальна підвіска /рис.2-5/ спаяна з двох півсфер, діаметр їх 1,6см. З одного боку добре припаяне вухо для підвішування. На нижньому кінці, як на сережках, напаяні послідовно три кульки - зернини діаметром по 3 мм, вони кріпляться до підвіски і між собою сканними поясками, внизу до них напаяна окрема кулька діаметром 4 мм. Форма підвіски нагадує витягнуту виноградину.

Ще один предмет декору - ажурна намистина /рис.2-6/. Всередині вона пустотіла. Скріплена з трьох вигнутих частин. Кінці видовжені під конус і скріплені сканними дротинами. Поверхня всіх трьох частин намистини покрита трикутниками зерні. У порівнянні з давньоруськими виробами цього типу, намистина своєю технологією підтверджує місцеве її виробництво. Серед предметів жіночого декору досить поширені прості бронзові кільця, які протягувались у вухо, на них же носили срібні сережки. Діаметр їх сягає від 2 см до 8 мм. Відомі знахідки бронзових каблучок, інколи з добавкою срібла і сердоліковою вставкою.

Не менш поширені литі пустотілі бронзові гудзики. У їх сфері знаходився камінець і при ношенні вони дзвеніли.

До шийних прикрас належать гривні. У Червоному знайдена гривня з бронзи. Дріт має товщину 0,8 см, діаметр її 17,5 см. Замок петлеподібний, кінці плоскі і звужені в кільце для продівання /рис.3/. Кінці оздоблені срібною плетеною смужкою. В Сажках відома проста гривня, плетена з двох дротин. У складі копіївського скарбу знаходиться гривня, плетена з 5 тонких срібних дротин, всередині яких основою була товста дротина. Довжина гривні 54 см, товщина в перетині 1,2 см.

Підсумовуючи далеко не повний перелік предметів ювелірного виробництва уличів, є всі підстави сказати, що ця галузь виробництва мала постійне удосконалення. Улицькі майстри з успіхом виконували замовлення не тільки племінної знаті, але і нижніх верств населення. Враховуючи усе зазначене, маємо потребу зупинитись на деяких спірних питаннях.

Незважаючи на відсутність власної сировинної бази, ювелірна справа в уличів досягла в IX-XII ст.ст. високого рівня розвитку. Зібрані матеріали під час археологічних досліджень не дають підстав для висновків деяких дореволюційних вчених про низький рівень художнього ремесла у слов'ян, зокрема в уличів. Маємо на увазі праці Н.П.Кондакова, В.І.Сизова і інших. Вони, як відомо, так і не вийшли з азіатсько-арабського полону і не вірили у здатність слов'янських умільців створити техніку зерні, скані тощо. У цьому ж полоні у повоєнний час опинився відомий знавець слов'янського ремесла Б.О.Рібаков⁵, за що його критикувала Г.Ф.Корзухіна⁶. Кількома рядками вище, вона, як приклад, правда, невдалий, наявності ремесла в уличів вказує на згадану вже знахідку в Пересопницькому кургані штампів ювеліра, звідки і пішла прикра помилка "Волинського" типу уличьких сережок.

Що б то не було, нині є всі факти не лише заперечити Б.О.Рібакову щодо володіння уличькими умільцями фахом зерні, скані, художньої обробки дорогих металів, але і встановити справедливість у питанні про так званий "волинський" тип срібних виробів, зокрема сережок, у чому винні інші.

Описані вище матеріали промовляють за те, що відомі нині сережки не "волинські", а уличький племінний атрибут, і виготовлялись вони на П.Побужжі місцевими майстрами і повинні мати назву уличької племінної ознаки, як це

характерно для інших племен, зокрема у сіверян, радимичів, ільменських і новгородських племен, відомих своїми племінними атрибутами у вигляді властивих лише їм типів сережок.

Не араби і не східні народи штовхали розвиток ремесла уличів, а соціально-економічні умови розвитку лісостепового слов'янського регіону, де жили з давнини уличі.

Рис.1 Речі з скарбу ювеліра. Городище Червоне, Немирівського району. Яма №156, -0,80м

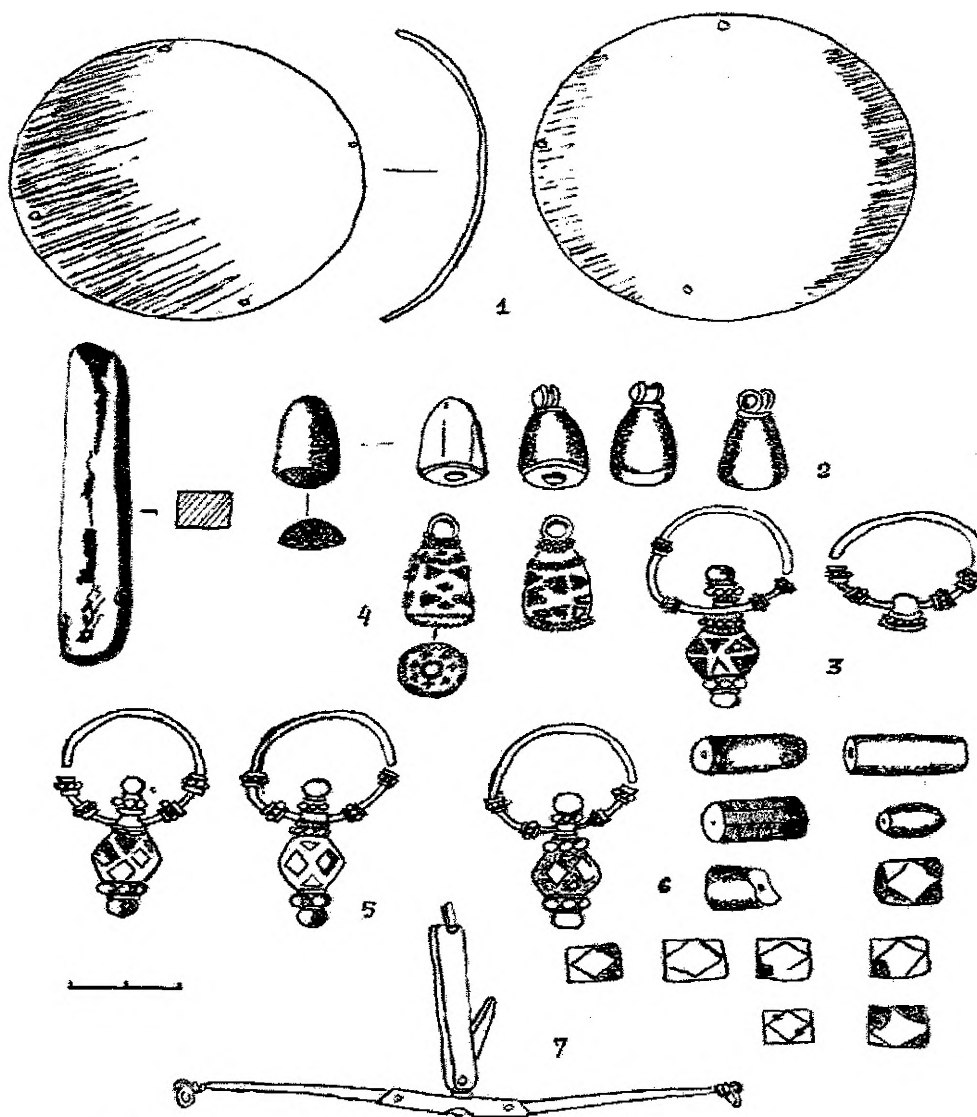

Рис.2 Знахідки речей з городища Червоне, Немирівського району кв.1174-1204, -0,40м.

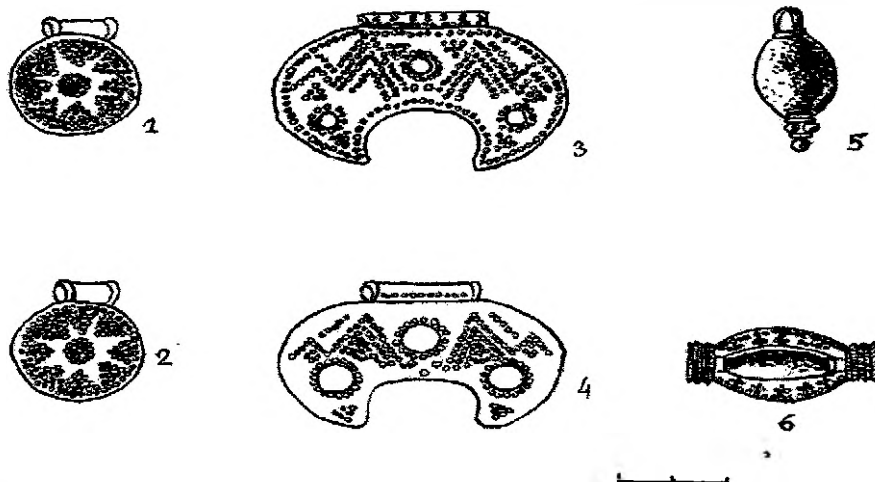
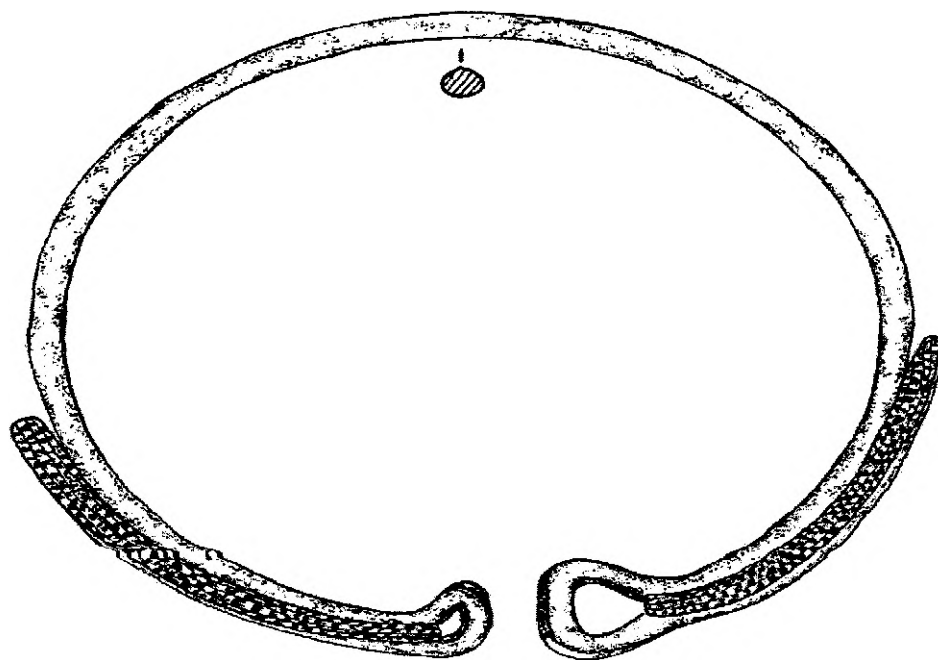

Рис.3 Гривня з городища Червоне, Немирівського району. Яма №158, - 1,40м.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мельник Е.Н. Раскопки в земле лучан. Тр. XI АС. Т. I.-К., 1901.-С. 506-511.-Погребение, №29;
2. Лінка Н.В. Копіївський скарб. Археологія. Т. II.-К., 1948.-С. 182-190 т. Табл. I-У;
3. Хавлюк П.І. Давньоруські городища на Південному Бузі. Слов'яно-руські старожитності.-К., 1969.-С. 156-174;
4. Всі вказані речі передані Вінницькому краєзнавчому музею;
5. Рибаків Б.А. Ремесло древней Руси.-М., 1948.-С. 335-336;
6. Корзукіна Г.Ф. Русские клады IX-XIII вв.-М.Л., 1954.-С. 72-73.

О.К.Струкевич

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ СЕРЕДИНИ ХУІІІ ст.

Події, процеси, орієнтації, настрої та емоції, якими жила провідна верства України-Гетьманщини протягом середини ХУІІІ ст., їх зафіксованість як у історичних документах, так і у змінах, що відбувалися тоді у політичній системі, створюють досліднику достатньо сприятливі умови для того щоб зосередити свою увагу на такому прояві політичного життя, як політична культура суспільства.

З точки зору ставлення до перетворень та змін політичну культуру умовно поділяють на два типи: замкнений, націлений на відтворення за зразком /зверненість до минулого/; відкритий, орієнтований на зміни, на засвоєння нових елементів /зверненість до майбутнього, футуричність/.

Окреслений нами період представлений політико-культурними проявами обох типів. Зверненість до минулого у політико-культурних орієнтаціях тогочасних старшин за своїм змістом, уже сформованим літературою військових канцеляристів історичним міфом - міфом, покликаним аргументами від історичного минулого обґрунтувати актуальні потреби провідного соціуму України-Гетьманщини. На зверненість до минулого у ХУІІІ ст. працювала й підживлювана історичним міфом традиція укладання кожним новим гетьманом договірних статей із російським царем. Це спрямовувало українську політичну еліту до постійного зіставлення змісту старих і сучасних їм договорів. Метою такого порівняння було прагнення зберегти ті "права, запровадження, привілеї, вольності й переваги" /у сучасному формулюванні: політичний устрій, систему судочинства, незалежну внутрішню політику, соціальний устрій та модель соціально-економічних відносин/, тобто зберегти той рівень автономії, яким визначалася внутрішня політика Війська Запорозького та характер його взаємин з російською короною на момент укладання попереднього міждержавного договору з російським царем.

Тому зусилля українських властей середини ХУІІІ ст. спрямовувалися на відродження традиційних форм організації та здійснення влади. Так, спираючись на дозвіл відродити гетьманську владу у межах прав гетьмана І. Скоропадського, К. Розумовський поставив собі за мету "усі... уряди в Малоросії, які з часу покійного Скоропадського зазнали чималих змін ...повернути до такого самого стану, як і за Скоропадського було"¹. Зокрема, відновила своє функціонування Рада старшини. Разом з тим, на її прикладі ми можемо простежити, як відродження діяльності старого органу містило складову